

Academische vrijheid als gezamenlijke verantwoordelijkheid

Position paper ten behoeve van het rondetafelgesprek met de Vaste Commissie OCW over academische vrijheid op 22 mei 2025

Carel Stolker, 15 mei 2025

Universiteiten staan ten dienste van de samenleving en van de wereld. Met hun onderwijs, onderzoek, innovatie en kennisoverdracht dragen zij al eeuwenlang bij aan een meer welvarende, duurzame, gezonde, veilige en rechtvaardige samenleving. De geschiedenis laat zien dat dat de ene keer beter lukt dan de andere keer. Om die enorme opdracht te kunnen waarmaken moeten universiteiten plaatsen zijn waar - met gezag - vernieuwende en controversiële vragen kunnen worden gesteld, bestudeerd, beantwoord en gedoceerd. Daarvoor is vrijheid van denken, spreken, debatteren en publiceren cruciaal. De universiteit leeft van het debat; de academische vrijheid is haar zuurstof.

Maar de academische vrijheid staat ook onder druk, heel veel meer dan ik – zeg – tien jaar geleden had gedacht. Als gemeenschap kan en moet de universiteit een voorbeeld zijn voor de samenleving en voor de wereld. Een voorbeeld van hoe mensen met elkaar kunnen omgaan als ze het niet eens zijn. Een voorbeeld van hoe verschillen van opvatting juist moeten worden *opgezocht* en *productief gemaakt*. En dat betekent: praten met elkaar, debatteren, elkaar blijven opzoeken.¹

Wat academische vrijheid is

De reikwijdte van de academische vrijheid is veel groter dan men vaak denkt. Ze is verbonden met de functie van een medewerker in de uitoefening van zijn of haar onderwijs en onderzoek aan een universiteit. Ze omvat de inhoud van het onderwijs, de keuze van onderzoeksthema's, de keuze en toepassing van de eigen onderzoeksvragen en -methoden, de toegang tot informatiebronnen, en het publiceren en het delen van gedachten en informatie, ook via conferenties en lezingen, en ook via blogs, podcasts en andere media, inclusief sociale media.

Academische vrijheid omvat ook de vrijheid lid te worden van wetenschappelijke gezelschappen, de vrijheid om zelf samenwerkingspartners te kiezen en de vrijheid gasten en gastsprekers uit te nodigen in het kader van de wettelijke opdracht. En verder behelst academische vrijheid de vrijheid van medewerkers hun mening te geven over de koers van de instelling waarbinnen zij werken en het bestuur ervan (zoals het CvB, de decaan en de raad van toezicht) openlijk te bekritiseren.

Voor *studenten* betekent academische vrijheid dat zij in vrijheid hun onderwijs mogen ontvangen en daarin voluit kunnen participeren. De toelichting op de WHW zegt het zo: studenten horen in het onderwijs dat zij krijgen niet afhankelijk te zijn van “bepaalde politieke, filosofische of wetenschapstheoretische opvattingen”. Dat betekent dat studenten zich vrij moeten voelen de docent aan te spreken als deze uitgaat van impliciete vooronderstellingen, zonder – en dat is belangrijk – zich geïntimideerd te voelen door die docent. De collegezaal of de werkgroep hoort daarom een *safe space* te zijn. En ook studenten staat het vrij controversiële sprekers uit te nodigen.

Belangrijk is ten slotte, dat academische vrijheid onlosmakelijk verbonden is met de institutionele autonomie en verantwoordelijkheid van de universiteit zelf en dat de academische vrijheid sterk is ingekaderd in vooral zelfregulerende codes en dus *geenszins* absoluut is.

Waarom academische vrijheid belangrijk is

Wetenschap moet open en onvoorspelbaar zijn; anders zouden we haar niet nodig hebben. Onderzoekers mogen daarom geen schroom of angst voelen om nieuwe kennis of resultaten van onderzoek naar buiten te brengen; ook niet als zij daarmee terugkomen op eerder gemaakte bevindingen of fouten en ook niet als de

¹ Deze notitie, die verder vrijwel geen bronvermelding kent, is sterk gebaseerd op het rapport, *Krachtig en kwetsbaar, Academische vrijheid in de praktijk*, Universiteit van Amsterdam juni 2023 (Janka Stoker, Carel Stolker, Berteke Waaldijk), met ook tien aanbevelingen voor universiteitsbestuurders: [file:///Users/carel/Downloads/krachtig-en-kwetsbaar---rapport-commissie-stolker%20\(5\).pdf](file:///Users/carel/Downloads/krachtig-en-kwetsbaar---rapport-commissie-stolker%20(5).pdf).

resultaten van ongemakkelijke aard zijn voor een belangengroep, politieke partij, bedrijf, de samenleving als geheel (*the inconvenient truth*), of voor onze leiders (*speaking truth to power*).

De universiteit moet verschillen dus productief maken en niet via zelfcensuur onderdrukken: de vrijheid om gevoelige en controversiële onderwerpen te onderzoeken en bespreken is essentieel voor intellectuele scherpte en maatschappelijke vooruitgang.

Waarom academische vrijheid zo onder druk staat

De frontale aanval op de academische vrijheid van de regering-Trump raakt ook de internationale en daarmee de Nederlandse wetenschap. Maar ook los daarvan zijn de huidige ontwikkelingen zorgelijk. Het gaat dan om de toenemende druk op het vrije geluid (*free speech on campus*), bedreigingen en intimidatie van wetenschappers (ook online), de moeite die we hebben met ‘controversiële’ sprekers, de maatschappelijke en politieke polarisatie en de grimmigheid van het debat, de ervaren zelfcensuur onder studenten en medewerkers, het aanvallen van en het twijfel zaaien over de onafhankelijke wetenschap, de sterk toegenomen geopolitieke spanningen, uit de hand lopende demonstraties en bezettingen, de bezuinigingen op onderwijs en onderzoek en de Wet internationalisering in balans, en de zorgen over mondiale kennisveiligheid.

Ook de relatie tussen academische vrijheid en de veel bredere vrijheid van meningsuiting leidt tot verhit debat. Bijvoorbeeld als het gaat om de vraag hoeveel vrijheid een wetenschapper of docent heeft om zich over sensitieve vraagstukken uit te laten (*extra-mural free speech*, demonstreren in toga op de A12 of in de universitaire gebouwen, enz.).

Dit alles laat zien dat academische vrijheid allerm minst een uitgemaakte zaak is. Ze krijgt elke keer weer nieuwe dimensies en moet daarom niet alleen bewaakt worden, maar voortdurend opnieuw doordacht worden. Academische vrijheid kan immers botsen met andere vrijheden en bij zo’n botsing is er nooit één antwoord waarover iedereen het meteen eens zal zijn.

Dat de academische vrijheid onder druk staat, is niet alleen een indruk die gevoed wordt door incidenten. Ook structurele factoren, zoals werkdruk en regelgeving rond onderzoek en onderwijs, hollen de academische vrijheid van binnenuit uit.

Waarom goed diversiteitsbeleid voor academische vrijheid belangrijk is

Academische vrijheid en DEI-beleid (diversiteit, gelijkheid & inclusie) staan niet tegenover elkaar, maar hebben elkaar hard nodig. Naast alle dimensies van diversiteit zoals gender, huidskleur, leeftijd, seksuele oriëntatie, en persoonlijke ervaringen en belevingen, is ook diversiteit van politieke opvattingen en van wetenschappelijke perspectieven een wezenlijk onderdeel van inclusieve diversiteit (ook wel: *viewpoint diversity*). Daarvoor is binnen de universiteiten meer aandacht nodig.

De komst van nieuwe groepen van Nederlandse studenten binnen de academie en ook de toenemende mondialisering van ons onderwijs en onderzoek, brengen nieuwe perspectieven met zich mee. Het belang van meer diversiteit, gelijkheid en inclusie volgt hier logisch uit. De aandacht daarvoor is terug te zien in de discussies over het ‘dekoloniseren’ van het curriculum, het in beeld brengen van ‘niet-westerse’ auteurs, het diversifiëren van de academische staf en het uitnodigen van ‘niet-westerse’ sprekers, en het ontwerpen van meer inclusieve manieren van lesgeven.

Maar hier is voor universiteiten nog werk te verrichten. Nog te vaak wordt nieuw DEI-beleid in organisaties vooral door ‘believers’ en de ‘converted’ geproduceerd en omarmd. Maar de universitaire gemeenschap is breder. Waar de een bijvoorbeeld heel blij wordt van inclusiever taalgebruik binnen de universiteit, ziet de ander de komst van bijvoorbeeld een dwingende stijlguide met lede ogen aan en maakt zich zorgen over de impact van een universitaire ‘taalpolitie’. Het is daarom belangrijk dat diversiteitsbeleid vooraf breed besproken en bekritiseerd kan worden, zodat er draagvlak ontstaat. Ook het ‘stille midden’ moet bij de beleidsvorming betrokken worden.

Waarom de universiteit een pijler onder onze rechtsstaat is

Samen met het grondrecht van de vrijheid van meningsuiting is de academische vrijheid essentieel voor onze democratische rechtsstaat. Wereldwijd staan de instituties van die rechtsstaat zoals wij die kennen onder druk.

Zelf ben ik in de loop van de tijd universiteiten meer en meer gaan zien als een van die instituties van de rechtsstaat, naast de wetgevende, de uitvoerende en de rechtsprekende macht, en samen met de vrije pers. Als dat zo is dan vergt die positionering wel een steviger wettelijke, of zelfs grondwettelijke, verankering dan ik vroeger dacht.

Het is daarom toe te juichen dat de Europese Commissie academische vrijheid wil opnemen in een nieuwe European Research Area Act: “we want to enshrine freedom of scientific research into law (...). Because as threats rise across the world, Europe will not compromise on its principles. Europe must remain the home of academic and scientific freedom” (Rede Von der Leyen, Sorbonne 5 mei 2025).

Waarom we het vaker moeten hebben over de relatie tussen universiteit en politiek

Alhoewel in Nederland wetenschappers tot de meest vertrouwde beroepsgroepen behoren (Rathenau Instituut), blijkt dat het vertrouwen van burgers in de wetenschap daalt als de scheidslijn tussen wetenschap en politiek vervaagt of als politici de wetenschap ‘politiek’ maken. Dat gebeurt als wetenschappelijk onderzoek, en de onderzoekers zelf, in termen van ‘links’ en ‘rechts’ worden gedefinieerd, in ‘goed’ en ‘fout’. Dat is ook een belangrijke les voor de politiek van vandaag: neem wetenschappelijk onderzoek serieus, gebruik het, maar *misbruik* het niet voor eigen partijpolitieke aandrang en besef al helemaal dat het – Trumpiaans – dreigen met financiële kortingen als je ongelukkig bent met het handelen van een universiteit zo ongeveer het schadelijkste is wat je kunt doen.

Dat wil niet zeggen dat wetenschap en politiek niets met elkaar te maken hebben. Dat hebben ze weldegelijk: de samenleving en de politiek verwachten immers van universiteiten dat zij komen met oplossingen voor de kolossale vraagstukken waarvoor ons land en de wereld staan. Op hun beurt willen universiteiten niet anders dan bijdragen aan de oplossingen voor die vraagstukken. Rolvastheid van zowel de overheid en politiek als van de universiteit helpt in hun onderlinge samenwerking (zie ook de bijdrage van Ineke Sluiter). Daarom is het zo goed dat de Tweede Kamer universiteiten, inmiddels voor de tweede keer, uitnodigt om over die kernwaarde van de academische vrijheid van gedachten te wisselen.

Waarom denken in ‘zorgplichten’ kan helpen

Wat kan helpen is om academische vrijheid in termen van *zorgplichten* te zien; van bestuurders en leidinggevend, van collega’s onderling, van politiek en overheid, en van subsidiegevers, sponsors en opdrachtgevers.

Bestuurders dragen de verantwoordelijkheid om zich niet méér te mengen in onderwijs en onderzoek dan hun wettelijke taak meebrengt. Wel dragen zij de eindverantwoordelijkheid voor de omgeving waarin dat onderzoek plaats vindt. En zij dienen onophoudelijk aandacht te vragen voor het belang van academische vrijheid en moeten zichtbaar zijn in het nationale en internationale debat.

Leidinggevend dienen hun medewerkers te beschermen door pal voor of achter hen te gaan staan en door hen in- en extern te steunen.

Collega’s onderling dienen elkaars academische vrijheid te respecteren. Academische vrijheid geldt immers niet alleen in hiërarchische verhoudingen. Dat is een nog weinig onderzocht onderwerp. In essentie gaat het dan om de spanning tussen de concepten academische vrijheid en academische gemeenschap. Want juist binnen de gemeenschap is een belangrijke vraag of de academische vrijheid van de individuele medewerker, niet óók wordt ingeperkt door informele normen en waarden, groepsprocessen en groepsdruk. Dan gaat het om processen die maken dat het innemen van een minderheidsstandpunt misschien formeel wel getolereerd wordt, maar die binnen de gemeenschap tot een vorm van sociale uitsluiting kan leiden.

Voor *politiek en overheid* zijn academische vrijheid en institutionele autonomie niet alleen een uitdrukking van een wettelijke bevoegdheidsverdeling tussen de overheid en universiteiten, een verdeling die eenvoudig kan worden veranderd. Nee, ze zijn een uitdrukking van de academische vrijheid zélf, als voorwaarde voor kwalitatief hoogwaardig, onafhankelijk en betrouwbaar onderzoek en onderwijs.

Ook *subsidiegevers, sponsors en opdrachtgevers* dienen de academische vrijheid voluit te respecteren, waarbij speciale aandacht moet uitgaan naar leerstoelen die mede worden mogelijk gemaakt door belangenorganisaties, zoals de fiscale advocatuur of het bedrijfsleven.

Het mooie van het woord ‘zorgplicht’ is de connotatie met woorden als ‘behouden’, ‘in stand houden’, ‘beschermen’, ‘handhaven’ en vooral: ‘onderhouden’ – waarmee we kunnen laten zien dat academische vrijheid een gezamenlijke en een dagelijkse opdracht is.